

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№3/2024, 71-84

ИСТОРИЯ

УДК: 929.53:353

DOI: [10.52754/16948610_2024_3_7](https://doi.org/10.52754/16948610_2024_3_7)

**ОРУСИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН ТУШУНДА ЧҮЙДӨГҮ СОЛТО УРУУСУНУН
БОЛУШТУКТАРГА БӨЛҮНҮШҮ (1868-1891-ЖЖ.)**

ВОЛОСТИ, СОЗДАННЫЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ НА ТЕРРИТОРИИ ПЛЕМЕНИ
СОЛТО В ЧУЙСКОЙ ДОЛИНЕ (1868-1891)

VOLOSTS CREATED BY THE RUSSIAN EMPIRE ON THE TERRITORY OF THE SOLTO
TRIBE IN THE CHUI VALLEY (1868-1891)

Молдожунусов Кыргыйбек

Молдожунусов Кыргыйбек

Moldojunusov Kyrgyibek

илимий кызматкер, КРдин УИАнын Б.Жамгырчинов атындагы Тарых, археология жана этнология
институту

научный сотрудник, ИИАЭ им. Б.Джамгерчинова НАН КР

*Researcher, the Institute of History, Archeology and Ethnology of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz
Republic*

mkkyrgyibek@gmail.com

ORCID: 0009-0008-3625-9029

ОРУСИЯ ИМПЕРИЯСЫНЫН ТУШУНДА ЧҮЙДӨГҮ СОЛТО УРУУСУНУН БОЛУШТУКТАРГА БӨЛҮНҮШҮ (1868-1891-ЖЖ.)

Аннотация

Бул макалада чүйлүк кыргыздардын Орусия империясынын тушундагы саясий тарыхы, тагыраак айтканда, өрөөндөгү административдик өзгөрүүлөр, 1868-1892-жылдар аралыгында түзүлгөн болуштуктар жана айрым болуштардын санжырасы изилденди. Жетисуу (Семиречье) облусунун Токмок уездинин аймагында жаткан Чүй өрөөнүндө түзүлгөн болуштуктарды изилдөөдө ошол жылдары чыккан басылмалар тарыхый булак катары пайдаланылды. Ошондой эле, болуштардын кимиси кайсы уруудан болгондугун жана кайсы урук-топторду өзүнчө болуштукка бөлүп алгандыгын аныктап, тактоодо санжыралык-генеалогиялык маалыматтар менен тарыхый булактар салыштырылды. Чүй өрөөнүнүн батыш жана ортоңку бөлүгүн ээлеп турган солто уруусу 1868-жылдагы реформадан кийин төрт болуштукка, 70-жылдары 7 болуштукка ажыратылгандыгы аныкталды. Ар бир болуштуктагы 3 жылдык мөөнөткө шайланган болуштардын санжырасын кароонун натыйжасында алардын ар бири ак сөөк тукумдан болгондугу, демек, мурунку уруулук түзүлүш өзгөрүлбөй, сактала бергендиги маалым болду.

Ачкыч сөздөр: Жетисуу облусу, Чүй өрөөнү, болуштук, болуш, санжыра, Токмок уезди, административдик саясат, XIX кылым, солто уруусу.

ВОЛОСТИ, СОЗДАННЫЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ НА ТЕРРИТОРИИ ПЛЕМЕНИ СОЛТО В ЧУЙСКОЙ ДОЛИНЕ (1868-1891)

Аннотация

В статье рассматривается политическая история чуйских кыргызов Семиреченской области в период Российской империи. Исследуются административные изменения в Чуйской долине и волости, возникшие в 1868-1891 годах в Токмакском уезде, а также генеалогия некоторых волостных управителей. Для исследования волостей Чуйской долины Токмакского уезда использовались периодические издания того времени как исторический источник. Также, чтобы определить, к какому роду принадлежали волостные управители и какие роды они выделяли для того, чтобы образовать новые волости, сравнивались генеалогические сведения с историческими. Автор определяет, что племя солто, жившее на западной и центральной части Чуйской долины, после административной реформы 1867-1868 гг. разделили на 4 волости, а в 70-х годах – на 7 волостей. В результате рассмотрения генеалогий волостных управителей, которые избирались каждые 3 года, было выявлено, что все они принадлежали к классу манапов, то есть аристократическому роду. Это подтверждает то, что и после административной реформы родо-племенная структура кыргызов сохранилась и поэтому избирались как волостные управители потомки тех же прежних вождей.

Ключевые слова: Семиреченская область, Чуйская долина, волости, волостные управители, генеалогия, Токмакский уезд, административная политика, XIX век, племя солто.

VOLOSTS CREATED BY THE RUSSIAN EMPIRE ON THE TERRITORY OF THE SOLTO TRIBE IN THE CHUI VALLEY (1868-1891)

Abstract

The article examines the political history of the Kyrgyz in Chui Valley of the Semirechensk region during the period of the Russian Empire. The administrative changes in the Chui Valley and the volosts that arose in 1868-1891 in the Tokmok district, as well as the genealogy of some volost administrators, are explored. To study the volosts of the Tokmok district, periodicals of that time were used as a historical source. Also, in order to determine which clan the volost governors belonged to and which clans they singled out in order to form new volosts, genealogical information was compared with historical information. The author determines that the Solto tribe, who lived in the western and central parts of the Chui Valley, after the reform of 1867-1868 divided into 4 volosts. As a result of examining the genealogies of volost governors, who were elected every 3 years, it was revealed that they all belonged to the manap class, that is, an aristocratic family. This confirms that even after the administrative reform, the clan-tribal structure of the Kyrgyz was preserved and descendants of the same former leaders were elected as volost governors.

Keywords: Semirechensk region, Chui Valley, Volost, Volost governors, Genealogy, Tokmok district, Administrative policy, 19th century, Solto tribe.

Кириш сөз

Орусия империясынын тушундагы болуштуктардын ар биринин түзүлүү себебин, өнүгүү тарыхын, жайгашкан жерин, аймактык чегинин өзгөрүүсүн, айрым болуштуктардын жоюлушун жана башка административдик өзгөрүүлөрдү изилдөө маселеси кыргыз тарых илиминдеги негизги көйгөйлөрдөн болуп саналат. Анын үстүнө, ошол болуштуктарды башкарган болуштардын жана айыл бийлеринин аты-жөнү, өмүр баяны, санжырасынын да изилденип такталуусу кыргыз коомчулугун абдан кызыктырган маанилүү темаларга кирет. Болуштуктардын изилденүүсү айрым жер-суу аталыштарынын тарыхый маанисин ачууда, айрым чегара маселелерин тактоодо жана айрым тарыхый инсандардын бейнесин ачууда да өзгөчө роль ойномокчу. Ошондуктан, Түркстан генерал-губернаторлугуна кирген Жетисуу облусунун 1867-1891-жылдар аралыгындагы административдик тарыхы, анын ичинен Токмок дубанынын аймагында жайгашкан Чүй өрөөнүндөгү болуштуктар боюнча изилдөөлөрдүн тарыхый-илимий дагы, коомдук-саясий дагы мааниси зор десек болот. Чүй өрөөнүндө XIX кылымдын 70-80-жылдарында түзүлгөн болуштуктарды изилдөө иши өз максатына жетүүсү үчүн тиешелүү тарыхый булактарды таап, талдоо жана системалуу баяндоо милдети алдыга коюлмакчы.

Материалдар, методдор жана адабияттар боюнча обзор

Чүй өрөөнүндө түзүлгөн болуштуктар бул *изилдөөнүн предмети* болгондуктан, изилдөөдө тарыхый булак катары ошол доордо чыккан басылмалар жана доорду күбөлөндүргөн архивдик документтер өзгөчө ролду ойнойт. Бул изилдөөдө XIX кылымдын 70-жылдарында жазылган статистикалык комитеттин берген маалыматтары, Верный шаарынан чыгып турган «Публикации по Семиреченской области» гезитинин 1871-1883-жылдардагы сандары, «Семиреченские областные ведомости» гезитинин 1884-1892-жылдары чыккан сандары булак катары негизги материалдардын ордун толуктамакчы. Ошондой эле, болуш (болуштук башкарма) кызматында турган тарыхый инсандардын генеалогиясын тактоодо XX кылымдын башында жана андан кийин жазылган кыргыз санжырачыларынын эмгектерине кайрылабыз.

Кыргыз уруулары Орусия империясына каратылгандан кийин деле уруулук түзүлүш өзгөрбөстөн, мурунку уруубашчылардын урпактары гана кайрадан болуш болуп шайлана беришкен деп болжолдоодобуз. Ал үчүн болуштук башкармалардын ысымдарын кыргыз урууларынын санжыраларынан издеп, генеалогиясын салыштырып көрүү зарыл. Ошондуктан, тарыхый маалыматтарды талдоодо *салыштырма-тарыхый методу* кеңири колдонулду. Орусия империясынын 1867-1868-жылдардагы административдик реформасынан кийинки өзгөрүүлөр, Жетисуу облусунун административдик тарыхы боюнча изилдөөлөр казакстандык тарыхчылар тарабынан алгылыктуу изилденип келе жатат. Ал эми Кыргызстанда буга чейин болуштуктар жана болуштар боюнча учкай изилдөөлөр Д.Сапаралиев, Б.Борубашев, Н.Кубанычбек уулу, А.Тагайбекова жана башкалардын макалаларында гана камтылган (Сапаралиев, 2004; Борубашев, 2008; Кубанычбек уулу, 2023; Тагайбекова, 2013). Бирок, кайсы бир уезддеги же анын ичиндеги кайсы бир аймакта түзүлгөн болуштуктардын өзгөрүү тарыхын тереңдетип изилдөө иши баштала элек.

Изилдөөнүн жыйынтыктары

Орто Азиядагы кыргыздар XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башында Орусия империясынын карамагында болгондугу маалым. Кыргызстандын түндүгүндөгү уруулар XIX кылымдын 60-жылдарында каратылып, 1865-жылы бул аймак Оренбург генерал-губернаторлугунун жаңы уюшулган Түркстан облусуна киргизилген жана аны аскер губернатору М.Г.Черняев башкара баштаган (Джамгерчинов, 1966: 261-262). Ошол жылдын февралындагы съездде кыргыздар менен казактардагы чоң уруулардын ага-манаптары дайындалган. Ошондо орустар тарабынан дайындалган В.Мединский менен кеңшип турууга милдеттүү болуп, Чүй өрөөнүнүн батыш жана ортоңку бөлүгүн ээлеп турган солто уруусунун башына *Байтик Канай уулу*, Чүй өрөөнүнүн чыгыш бөлүгүндөгү Кемин аймагында жашаган сарыбагыш уруусунун тынай уругун башкарууга *Жантай Карабек уулу* калтырылып, ал эми Ысык-Көл аймагын ээлеген бугу уруусуна *Зарыпбек Сасыке уулу* ага-манап болуп дайындалган (Сапаралиев, 2004, 9-15-б). Демек, Орусия империясынын кыргыз жерлериндеги алгачкы административдик саясаты жумшак болуп, чоң уруулардын бийлерин гана «ага-манап» деп таанып, аларды ордунда калтырышкан жана уруулук түзүлүштү өзгөртүшкөн эмес.

Бирок, андай көрүнүш көпкө узаган жок, себеби 1867-жылы жаңы административдик реформа жүргүзүлүп, Түркстан облусу кеңейтилген жана *Түркстан генерал-губернаторлугу* болуп өзгөрүлгөн. Ошондо Ысык-Көл, Чүй, Нарын кыргыздары түндүгүндөгү казактар менен бирге генерал-губернаторлуктун курамындагы *Жетисуу облусуна* карап калышкан. Түркстан генерал-губернаторлугун «жарым падыша» деп тааныла турган К.П. фон Кауфман башкара баштаса, Жетисуу облусунун аскер губернатору болуп Г.А.Колпаковский дайындалгандыгы маалым (Сапаралиев, 2004, 9-15-б). Жетисуу облусу ичинен *Ысык-Көл, Токмок, Верный, Копаль* жана *Сергиополь* деген 5 уездге бөлүнсө, анын экөөсү кыргыздарга таандык болгон (Кубатова, 2022, 30-б.). Тактап айтканда, *Ысык-Көл уезди* азыркы Ысык-Көл облусуна туура келсе, ал эми Чүй менен Нарын аймагы бир *Токмок уездине* бириккен. Токмок уездине Г.С.Загряжский, Ысык-Көл уездине Томский начальник болуп, генерал-губернатор тарабынан дайындалышкан жана ошол уезд начальниктери административдик, полициялык бийликке ээ болушкан. Уезд начальнигинин улуу жана кичи эки жардамчысы болсо, кичи жардамчы кызматына гана кыргыздар дайындалууга укуктуу болушкан. Бул кызмат жоюлганга чейин кыргыз саясатчыларынан Токмок уездинде *Сооронбай Кудаяр уулу, Байтик Канай уулу*, ал эми Ысык-Көл уездинде *Токсоба Олжобай уулу, Чыныбай Тилекмат уулу* (1871-77) уезд начальнигинин кичи жардамчылыгын, башкача айтканда, кыргыздар үчүн эң жогорку кызмат ордун аркалашкан (Сапаралиев, 2004, 9-15-б).

1869-жылдагы статистикалык каттоого негизделген маалыматка караганда, Жетисуу облусунун Токмок уездинде ошол кезде кыргыздардын *Багыш, Талкан, Солто, Бөлөкбай, Тынай, Темирболот, Сарыбагыш, Эсенгул, Борукчу, Курманкожо, Кулжыгач, Саяк, Нарын, Кетмен-Төбө* деген 14 болуштугу жана казактардын *Дуулат, Чүй, Секим, Жалангуз, Ыргайты* деген 5 болуштугу кирип турган (Ежегодник... 1872: 167-175). Булакка көрсөтүлгөндөй, азыркы Чүй облусунун аймагында кыргыздардын *Багыш, Талкан, Солто, Бөлөкбай, Сарыбагыш* жана *Тынай болуштугу* жайгашып турган. Демек, жаңы административдик реформага ылайык, 1868-жылы Чүй өрөөнүндөгү кыргыздар 6 болуштукка бөлүнгөн. Алардын ичинен солто уруусунун ордунда түзүлгөн Багыш болуштугунда 1637 түтүн, Талкан болуштугунда 1806, Солто болуштугунда 2031, ал эми Бөлөкпай болуштугунда 1153 түтүн

тургандыгы катталган (Ежегодник... 1872: 168-169). Болуштуктарды башкарууга шайланган адамдардын генеалогиясын санжырадан карап, кайсы болуштукта кайсы клан үстөмдүк кылганын байкоого болот. Болуштук система мурунку уруулук түзүлүштү түп тамырынан өзгөртө алган эмес, башкача айтканда мурунку бийлер эми шайлоо аркылуу ордунда кала бере турган болгон. Биздин байкообузга караганда, Чүй өрөөнүндө алгачкы түзүлгөн алты болуштуктун төртөө: Багыш, Талкан, Солто жана Бөлөкбай болуштугу солтолордон, ал эми экөө: Сарыбагыш жана Тынай болуштугу сарыбагыштардын тынай уругунан турган.

Солто уруусунун болуштуктарга бөлүнүшү

Жалпы солтолордун мурунку бийи, кийинки ага-манабы болгон Байтык Канай уулу реформадан кийин 70-жылдары уезд начальнигинин кичи жардаамчысы болуп иштеген, бирок болуш болууга, мындайча айтканда өз ордун төмөндөтүүгө умутулган эмес (Публикации... 1875: 13). Санжырада Байтиктин атасы Канай баатыр, анын атасы Түлөберди элчи, анын атасы Жамансарт бий, анын атасы Кошой бий, анын атасы Талкан бий, анын атасы Чаа бий деп айтылат (Бала Айылчы... 1994: 194). Солто уруусунда XVII кылымдан бери Чаа бийдин тукуму жетектөөчү аксөөк урук болуп келгендиги белгилүү. Чаанын эки уулунун урпактары урууну эки бөлүп башкаргандыктан, негизинен солтолор өз ичинен талкандар жана бөлөкбайлар деп бөлүнүшкөн, бирок өздөрүн бир чоң уруубуз деп эсептешкен. 1866-жылга карата солто уруусунун талкан уругу 5010 түтүндөн, бөлөкбай уругу 2500 түтүндөн турган¹. Бирок, колониалдык саясат талкан уругунун да, бөлөкбай уругунун да ичинен атаандашкан топторду таап, бир урууну төрткө бөлүүгө жетишкен сыяктанат. Ошондуктан, жаңы түзүлгөн болуштуктар да уруунун ички түзүлүшүнө жана атаандашкан бийлердин кызыкчылыгына жараша уюштурулган десек болот. Архивдик материалдарга караганда, 1866-жылы солто уруусунда үчбагыш уругу талкан уругунан өзүнчө да каралган жана алар 900 түтүндөн турган. Талкан уругунун калган бөлүгү «чомбагыш» деп да аталып, өз ичинен 5 ке бөлүнгөн: канай, эшкожо, чыны, орто-кошой жана азамат тобу². Күнтуу уругу «Азаматтын тобу» катары эске алынса керек. Алгачкы болуштуктар уюштурулганда *үчбагыштар* Багыш болуштугуна бөлүнүп, аларга *чыны-карбоз* урукчасынын бир бөлүгү кошулган. Талкан уругунун *чыны-карбоз* тобунун башка бөлүгү, *күнтуу* жана *эшкожо* урукчалары Талкан болуштугуна кирген (Ежегодник... 1872: 167-169). 1866-жылы бөлөкбай уругу 4 топко бөлүнгөндүгү маалым: тата, чылпак, суумурун жана байсейит³. Кийин Солто болуштугунун курамын солто уруусунун талкан жана бөлөкбай уруктарынын бириккен урукчалары: *канай*, *бүтөш* жана *чылпак* топтору түзгөн. Ал эми Бөлөкбай болуштугунда бөлөкбай уругунун *байсейит* урукчасы жана *суумурун* урукчасы жашаган (Ежегодник... 1872: 167-169).

Экинчи 3 жылдык мөөнөттө (1871-1874-жылдары) да солто уруусунун 4 болуштугу болгондугун, бирок Солто болуштугунун ордуна Аламүдүн болуштугу пайда болгонун көрөбүз. Бул Солто болуштугунун аталышынын «Аламедин» деп өзгөрүлгөндүгүн түшүндүрбөйт. Себеби, Солто болуштугундагы талкан уругунан канайлар менен бирге болгон бөлөкбайлардын бүтөштөр тобу 1871-жылы өзүнчө Аламүдүн болуштугуна бөлүнүп кетишкен. Ал эми Байтык Канаев таандык болгон канайлар тобу 1871-жылы Талкан

¹ Архивные и литературные выписки В.М.Плоских по истории Киргизии XVIII-XIX вв.

² Архивные и литературные выписки В.М.Плоских по истории Киргизии XVIII-XIX вв.

³ Архивные и литературные выписки В.М.Плоских по истории Киргизии XVIII-XIX вв.

болуштугуна өтүшкөнбү же өздөрүнүн кийинки Аларча болуштугу ошол жылы эле түзүлгөнбү белгисиз. Белгилүү болгону, солто уруусунун талкан уругу 1871-жылы Багыш жана Талкан болуштугуна, ал эми бөлөкбай уругу Аламүдүн жана Бөлөкбай болуштугуна бөлүнүп жашаган.

Төмөндө ар бир болуштуктагы 3 жылдык мөөнөткө шайланган болуштардын санжырасын карап көрөлү:

1. Алгачкы түзүлгөндө Багыш болуштугун үчбагыш жана чыны-карбоз топтору түзүп турган. 1871-жылы Багыш болуштугун башкарууга Айылчы Таштамбеков, ал эми ага кандидат болуп, Ыбрайым Баймендин шайланган (Публикации... 1871: 68). Санжырада *Таштамбек уулу Айылчы* болуш талкан уругунун ичинде Момокон баатырдын урпактарынын арасында кезигет. Санжыра боюнча, XVIII кылымдын биринчи жарымында солто уруусун башкарган Кошой бийдин Жамансарт, Момокон, Баймырза, Мамбет, Куртка, Теңиз, Зарыл, Кочкорбай деген уулдары болгон (Бала Айылчынын... 1994: 71). Ошондон бери Жамансарттын урпактары солто уруусун башкарып келген. Бирок, момокон уулдары талкан уругунун ичинде жамансарт уулдары менен атаандашкан топ болгондугун, ошондуктан, реформадан кийин алар өздөрүнчө Багыш болуштугуна бөлүнүшкөндүгүн көрүп турабыз. Ошол мезгилде Чүйдө Айылчы аттуу эки атактуу адам болгондуктан, Таштамбек уулу Айылчыны эл «Чоң Айылчы» деп аташкан (Сыдыков 1990: 83). Кийинки мөөнөттө да, 1874-жылы болуш катары дагы бир жолу Айылчы Таштамбеков болуш катары шайланып, ал эми кандидат болуп Сатыбалды Туратов дайындалган (Публикации... 1874: 68). Бирок, бул убакта Багыш болуштугу экиге ажырап, андан Карабалта болуштугу бөлүнүп чыккан. Бул жердеги маалыматтардын чаташуусун жоюу максатында 1892-жылга чейинки тарыхта Багыш болуштугунан экөө болгондугун белгилей кетүү керек. Тактап айтканда, 1-Багыш болуштугу момокон уулдарынын аракети менен талкан уругунан бөлүнүп, 1868-1874-жылдары өзүнчө турган болуштук болсо, 1874-жылы андан Карабалта болуштугу бөлүнүп чыккандан кийинки калган болуштукту «2-Багыш болуштугу» деп атасак болот. Айылчы болуш 2-Багыш болуштугуна 1877-жылы дагы болуш болуп тандалган (Публикации... 1877: 23). 1880-жылы гана анын ордуна Курманалы Ажин деген адам шайланып келип, кийин Чоң Айылчы саясаттан четтеген (Публикации... 1880: 73-74).

2. Талкан болуштугун биринчи мөөнөттө чыны-карбоздордун бир бөлүгү, күнтуу жана эшкожо урукчалары түзүп тургандыгы маалым. Токмок уездинин начальниги болуп иштеп кеткен Г.Загряжский өз макаласында Талкан болуштугунда Дыйканбай Жангарачев, Азамат Исмаилов жана Базаркул деген адамдардын таасири күчтүү экендигин айткан (Загряжский 1871: 7). Чындап эле, экинчи мөөнөткө (1871-1874-жылдарга) болгон шайлоонун жыйынтыгында эшкожо тукумунан Дыйканбай Жангарачев, ал эми ага кандидат болуп Турду Коктуберди дайындалган (Публикации... 1871: 68). Санжыра боюнча, XVIII кылымда жашаган Жамансарт уулу Түлөберди бийдин 8 уулу болгон: Эшкожо, Канай, Чыны, Карбоз, Татыбек, Алабай, Жандөбөт жана Мандөбөт (Сыдыков 1990: 83). XIX кылымдын ортолорунда жалпы солто уруусун башкарышкан Эшкожонун уулу Жангарач бий менен Канайдын уулу Байтик экөөнүн уулдарынын ортосунда атаандаштык бар болгон. Ошондуктан, биринчи болуштуктар түзүлгөндө, алар экиге бөлүнүп, Жангарачевдер Талкан болуштугуна, ал эми Канаевдер Солто болуштугуна үстөмдүк кылышкан. Талкан болуштугу мурда 9 айылдан турса, алардын саны 1874-жылы төрткө кыскарган. Демек, жаңы пайда болгон Алабуга, Аларча жана Тогуз-Торо болуштуктары Талкан болуштугунан бөлүнүп чыккан сыяктанат. Изилдөөбүздө маалым

болгондой, 1874-жылы байтик уулдары Аларча болуштугун, чыны-карбоздор Алабуга болуштугун, ал эми күнтуу уругу Тогуз-Торо болуштугун түптөп кетишкен.

1891-жылга чейинки «Талкан» деген аталышты алып жүргөн үч болуштук жөнүндө төмөнкүлөрдүү билип коюубуз керек: 1) Талкан уругу экиге ажыраганда түзүлгөн 1868-1871-жылдардагы 1-Талкан болуштугу; 2) 1874-жылы Талкан болуштугу үчкө ажыраганда Дыйканбай Жангарачевдин башкаруусунда калган 2-Талкан болуштугу; 3) 2-Талкан болуштугу жоюлуп, Байсал Байтыковдун башкаруусундагы Аларча болуштугунун «Талкан» деп өзгөртүлүүсүнөн кийинки 3-Талкан болуштугу.

Эшкожо уулдарына калган 2-Талкан болуштугуна *Жангарач уулу Дыйканбай* кийинки 1874-жылы да болуш катары тандалып, ал эми кандидат болуп Көкүм Шоороков шайланган (Публикации... 1874: 68). 1877-жылы болуштук кызматка Илипбек Чолпонбаев деген адам шайланганын көрөбүз (Публикации... 1877: 23). Саягы, ал Дыйканбайдын бир тууганы болгон Чолпонбайдын уулу болгон. Ал эми 1880-жылы Дыйканбай болуш кайрадан өзү шайланып келген (Публикации... 1880: 73). Бирок, 1883-жылдан кийин Дыйканбай болуш Сокулук болуштугунун бир айылын гана башкарып калгандыгын көрөбүз (Семиреченские... 1888: 303). Демек, бул убакта 2-Талкан болуштугу жоюлуп, эшкожо уулдары менен чыны-карбоз тобу биригип, алар Сокулук болуштугун түзүп кетишкен.

3. Мурунку Солто болуштугунан бөлүнүп чыккан Аламүдүн болуштугун башкарууга 1871-жылдын 8-февралында Рыспек Осмонбеков убактылуу дайындалгандыгы жөнүндө маалымат бар (Публикации... 1871: 20). Санжырачы Э.Төрөкан уулу солто уруусунун бөлөкбай уругунан Рысбек деген болуш чыккандыгын эскерет (Төрөкан уулу 1996: 62). Санжырада бөлөкбайлар өз ичинен Байсейиттин жана Бүтөштүн урпактары болуп бөлүнүшкөндүгү айтылат. Ошондуктан, бүтөш тукуму Аламүдүн болуштугуна бөлүнсө, ал эми байсейиттер Бөлөкбай болуштугунда калышкан. Осмонаалы Сыдыковдун ХХ кылымдын башында жазган санжырасы боюнча, Бүтөштүн уулу Жакып, андан Коёш, андан Осмонбек, анын уулу Ырысбек болгон (Сыдыков 1990: 82). Кийинки 1874-жылы, башкача айтканда, үчүнчү мөөнөттөгү шайлоодо болуш катары Рустамбек Мыктыбеков, кандидат болуп Ормонбек Кубатов дайындалган (Публикации... 1874: 68-69). Санжыра боюнча, Үрүстөмбектин атасы Мыктыбек, анын атасы Кубат, анын атасы Байтөкө, анын атасы Асан, ал эми Асан менен Коёш бир тууган болуп, алар Бүтөштүн Жакыбынан тарашкан. Үрүстөмбек болуштун кандидаты болгон Ормонбек менен болуштун атасы Мыктыбек бир тууган болгон (Сыдыков 1990: 82). Бөлөкбайларда Кубаттын уулдары менен неберелери үстөмдүк кылат экенин 1871-жылы эле Г.Загряжский эскерткен (Загряжский 1871: 7). Бирок, бүтөш тобунда кубат уулдары гана жалгыз үстөмдүк кылган эмес, алар менен осмонбек уулдары тең тайлашканы көрүнөт. 1877-жылы *Осмонбек уулу Ырысбек болуш* кайрадан шайланып, ал 1880-жылы да утуп кеткен (Публикации... 1877: 23; Публикации... 1880: 73). Ал эми *Мыктыбек уулу Үрүстөмбек болуш* 1886-жылы жана 1889-жылы катарынан кайрадан болуш болуп шайланган (Семиреченские... 1885: 78; Семиреченские... 1888: 208).

4. Бөлөкбай болуштугунун башкармалыгына кандидат болуп шайланган Тынай Кадыров 1871-жылы 1-майда ошол кызматы менен катар эле болуш болуп да дайындалгандыгы маалым (Публикации... 1871: 68). Кийинки мөөнөт үчүн 1874-жылы болуш катары Сулайман Корчин, кандидат болуп Көбөгөн Лепесов шайланган (Публикации... 1874: 69). Санжыра боюнча, Сулайман болуштун атасы Корчу, анын атасы Адычу, анын атасы

Кутумбет, анын атасы Байсейит, анын атасы Бөлөкбай (Каракчы) болгон (Төрөкан уулу 1996: 48-49). *Корчу уулу Сулайман болуш* андан кийин да 1774-жылы, 1877-жылы катарынан болуш болуп шайлангандыгы маалым (Публикации... 1874: 69; Публикации... 1877: 23). 1880-жылы Өтөгөн Толубаев деген адам 3 жылга болуш болгондон кийин кайра эле Сулайман болуш шайлана баштаган (Публикации... 1882: 177). Болуштук шайлоодо 1886, 1889, 1892-жылы да Сулайман Корчиндин өтүп кете бергендиги анын өз уругунда абдан таасирдүү манап болгондугунан кабар берет (Семиреченские... 1885: 78-79; Семиреченские... 1888: 245; Семиреченские... 1891: 97).

1868-жылдагы реформадан кийин Токмок дубанынын Чүй өрөөнүндөгү солто уруусу төрт болуштукка ажыраса, алты жылдан кийин алардан башка болуштуктар бөлүнүп чыга баштаган. Үчүнчү мөөнөткө туура келген 1874-1877-жылдары Чүй өрөөнүндө батыштан чыгышка карай солтолордун Карабалта, Багыш, Алабуга, Талкан, Аларча, Аламүдүн, Бөлөкбай деген 7 болуштук жайгашып турган. Бул жерде Карбалта, Алабуга жана Аларча болуштуктары жаңы пайда болгондугу көрүнүп турат.

5. Карабалта болуштугу Багыш болуштугунан бөлүнүп чыккандыгын аныктаган мисалдар бар. 1871-жылы Багыш болуштугунун 10 айылы бар болсо, 1874-жылы алар бешке кыскарып, бөлүнгөн бешөө Карабалта болуштугунун 5 айылын түзүп калган. Багыш болуштугунун 1871-жылдагы №1 айылынын бийи Назармамат Бүргин кийин 1874-жылы Карабалта болуштугунун №1 айылынын бийи болгон. Багыш болуштугунун №2 айылынын бийи Сейким Тойматовдун уулу Мамадияр Сейкимов кийин Карабалта болуштугунун №2 айылына бий болгон. Ушундай эле мисалды эки болуштуктагы Качыкин деген фамилиянын окшоштугунан да көрүүгө болот. Ошентип, Багыш болуштугунан 1874-жылы бөлүнүп чыккан Карабалта болуштугун башкарууга Малабай Рустамов, ал эми кандидат болуп Жандарал Кучкачев шайланган (Публикации... 1874: 68). Башкалардан айырмаланып, бул болуштукта бир адамдын катаал үстөмдүгү болгон эмес, шайлоого кезектешип тандалышкан сыяктуу. Мисалы, 1877-жылы Карабалта болуштугун башкарууга Сейким Тойматов шайланат (Публикации... 1877: 23). 1880-жылы Кучкач Качин болуш болсо, андан кийин 1883-жылы Дербиш Багышев болуш болуп тандалган (Публикации... 1880: 73; Публикации... 1882: 159). Алардан кийин Сабырकोжо Бийбосунов (1886-89-жж.), Сейитказы Саламатовдор (1890-92-жж.) болуш болушкан (Семиреченские... 1885: 102; Семиреченские... 1888: 308).

6. Талкан болуштугунан бөлүнүп чыккан Аларча болуштугунда Байтиктин уулдары бийлик жүргүзүшкөн. 1874-жылы жана 1877-жылы да болуш катары Байсал Байтыков, кандидат болуп Абдрахман Байтыков дайындалганы маалым (Публикации... 1874: 68; Публикации... 1877: 23). Байсал болуш 1880-жылы да кайрадан шайланып келген (Публикации... 1880: 73). Бирок, 1886-жылга келгенде Аларча болуштугу жоюлуп, анын тургундары кайрадан Талкан болуштугунун курамында эскериле баштаганын көрөбүз. Сыягы, Аларча болуштугу өз аталышын Талкан болуштугу деп өзгөртүп, ал эми мурунку Талкан болуштугу жоюлган десек болот. Анткени, мурунку Аларча болуштугун башкарган Байсал Байтыков 1886-1889-жылкы мөөнөткө карата шайлоодо Талкан болуштугуна болуш болуп, ал эми Абдрахман Байтыков кандидат болуп тандалган (Семиреченские... 1885: 78). Демек, байтик уулдары «Талкан» деген ураанды талашып, Аларча болуштугун 1886-жылы Талкан болуштугу кылып өзгөртүүгө жетишишкен. Ал эми Дыйканбай болуш өз ээлигин Алабуга болуштугуна кошуп, аны Сокулук болуштугу деп өзгөртүшкөн.

Сүрөт №1. «Публикации по Семиреченской области и Кульджинскому району» гезитинин 1874-жылдагы №18 санынын кыргыз болуштуктары жөнүндө жазылган бети.

7. 1874-жылы Талкан болуштугу чачыраганда, Байтиктин атасы Канайдын бир туугандары болгон Карбоз, Чыны жана башкалардын уулдары да өзүнчө бөлүнүп, Алабуга болуштугун уюштурууга үлгүрүшкөн. 1874-жылы Алабуга болуштугунда болуш катары Бай Карбозов, кандидат болуп Чолпонкул Тыналин шайланган (Публикации... 1874: 68). Бай Карбозов буга чейин 1871-1874-жылдары Талкан болуштугунун №4 айылынын бийи болсо, Чыны уулу Тойчубек №2 айылга бий болгон (Публикации... 1871: 68). Санжырачы Молдо Осмонаалынын айтканы боюнча, Түлөберди уулу Чынынын Тынаалы, Дооран жана Тойчубек деген 3 уулу болсо, Тынаалынын уулу Чолпонкул ажы мектеп ачкан абдан билимдүү инсан болгон (Сыдыков 1990: 84-85). *Тынаалы уулу Чолпонкул* 1877-жылы, 1880-жылы, 1883-жылы катарынан болуш болуп шайлангандыгы белгилүү (Публикации... 1877: 23; Публикации... 1880: 73; Публикации... 1883: 159). Алабуга болуштугу 1885-жылдан кийин Сокулук болуштугу болуп өзгөрүп, 1886-1888-жылдарга карата аны башкарууга Чолпонкул Тыналин шайлангандыгы маалым (Семиреченские... 1885: 94). 1889-жылдан баштап Сокулук болуштугунда Жаңгарач уулу Дыйканбай болуш бийликти колго ала баштаган (Семиреченские... 1889: 263; Семиреченские... 1891: 232).

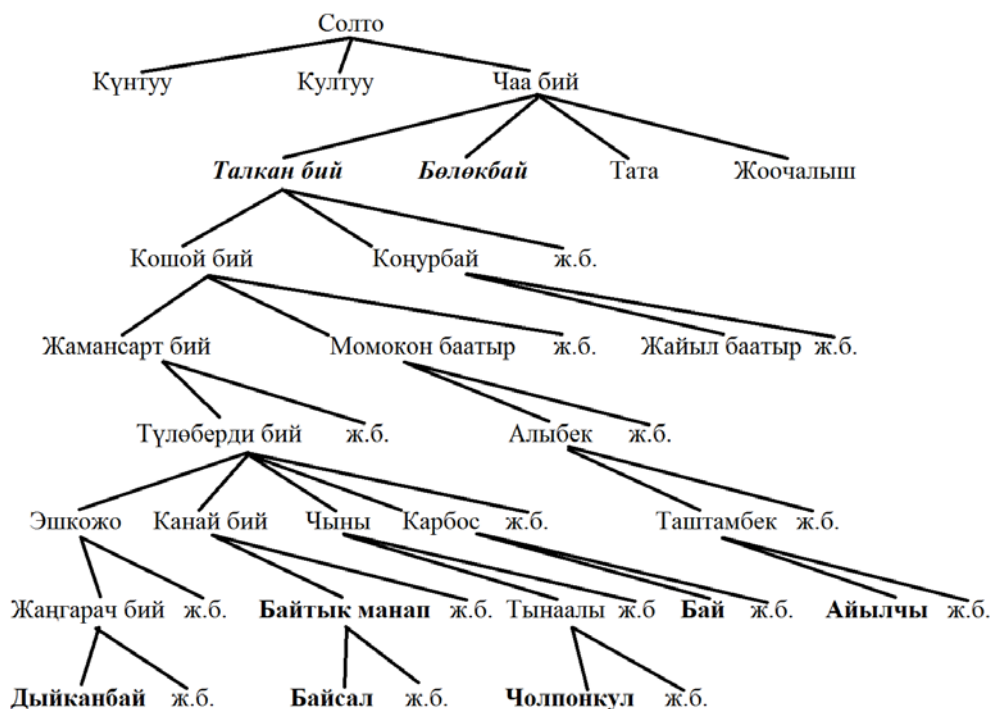

Схема №1. Солто уруусунун талкан уругунан чыккан болуштардын санжырасы.

Демек, кыргыздар Орусия империясына каратылгандан кийин Жетисуу облусуна кирген чүйлүк кыргыздар алгач 6 болуштукка бөлүнүп, кийин 9 болуштукка көбөйүп, кайра 8 ге кыскарган. Чүй өрөөнүндөгү солтолордун 6 болуштукка, тынай уругунун 2 болуштукка бөлүнүшү 1891-жылга чейин сакталып тургандыгын 1893-жылга таандык картадан да көрүүгө болот. Ошол кезде Чүй өрөөнүндө батыштан чыгышка карай *Кара-Балта*, *Багыш*, *Сокулук*, *Талкан*, *Аламедин*, *Бөлөкбай*, *Тынай жана Сарыбагыш болуштуктары* жайгашып турган (Власти... 1895). Солто уруусунун батыш четиндеги бир бөлүгү кийин Сырдарыя облусунун Олуяата үйөзүнүн курамына кирип калгандыгы маалым. Мисалы, XX кылымдын башында Олуяатага караган солто уруусунун өкүлдөрү Жайыл болуштугунда 1029 түтүндү, Талкан болуштугунда 1150 түтүндү түзүп турушкан (Материалы... 1911: 116-123, 284-291).

Чүй өрөөнүндө кыргыздар менен жанаша эле башка улуттагы келгиндер да өздөрүнчө кыштактарды негиздешип, кийин алар бара-бара болуштуктарга уюшуп жашашкан. Кыргызстандын түндүгүндө Чүй жана Ысык-Көл аймактарында Беловодское, Лебединское, Уйтал, Преображенское, Теплоключенское сыяктуу келгиндердин кыштактары 1868-жылдан баштап эле пайда боло баштаган (Очерки... 1952: 170-174). Ошол доордо жашаган кыргыз акыны Молдо Кылыч өзүнүн «Чүй баяны» деген ырында келгин орус, какол, дунган жана башкалар тарабынан Токмок шаарынын түптөлгөндүгүн эскерген (Мурас... 1990: 80-83). 1907-жылга карата Пишпек уезди боюнча келгиндердин Лебединский, Беловодский, Вознесенский жана Токмок деген 4 болуштугу болгондугу маалым (Обзор... 1908: 23-26).

Таблица №1. Солто уруусунан түзүлгөн болуштуктардын 1868-1891-жылдар аралыгындагы өзгөрүү тарыхы

ХІХ к. ортосу	1868-1870 (1-шайлоо)	1871-1873 (2-шайлоо)	1874-1879 (3-4-шайл.)	1880-1885 (5-6-шайл.)	1886-1891 (7-8-шайл.)	Башкаруучу урук же клан
Үчбагыш уругу	1-Багыш болуштугу		Карабалта болуштугу			Үчбагыш
Талкан уругу			2-Багыш болуштугу			
Талкан уругу	1-Талкан болуштугу		Алабуга болуштугу		Сокулук болуштугу	Чыны-карбоз
			2-Талкан			Эшкочо уулдары
			Тогуз-Торо			Кунтуу
	Солто болуштугу		Ала-Арча		3-Талкан	Канай уулдары
Бөлөкбай уругу	Аламүдүн болуштугу					Бүтөш
	Бөлөкбай болуштугу					Байсейит

Талкуу

Орусия империясынын тушундагы административдик саясатты изилдөөдө болуштуктардын өзгөрүлмөлүү болгондугун, башында аз санда болгон болуштуктар барган сайын майдаланып бөлүнүп, санынын көбөйүп отургандыгын байкоого болот. Дегеле, болуштук система Орусия империясы тарабынан башынан эле жергиликтүү манаптардын бийлигин алсыратуу жана урууларды майдалап бөлүп-жаруу максатында ойлонуштурулуп, ишке ашырылгандыгы маалым. Буга кыргыздардын салык төлөөдөн качып, калктын санын жашыруусу жана манаптардын болуштук бийлик үчүн атаандашуусу да шарт түзгөн (Сапаралиев 2004: 9-15). 1986-жылдагы «Түркстан крайын башкаруу жөнүндөгү токтомго» ылайык, генерал-губернаторго облустук башкармалыкты башкарган аскер губернатору баш ийип, андан төмөнкү тепкичте үйөз начальниги туруп, ага болуштар баш ийишкен (Джамгерчинов 1959: 249). Ал кездеги уезддер азыркы биздин облустарга туура келгендигин эске алсак, кыргыздар азыркы губернатор даражасына да көтөрүлө алышкан эмес. Бирок, андан төмөнкү кызмат орундары бүт кыргыздардан тандалган. Уезддер аймактык-географиялык принциптерге ылайык 1000-2000 түтүндөн турган *болуштуктарга* (волость) бөлүнгөн, ал эми болуштуктар 100-200 түтүндүү *айылдардан* турган. Айыл башчылары болушка, ал эми болуштар уезд начальнигине баш ийген. Болуштар, алардын кандидаттары жана айыл бийлери (элдик сот) 3 жылга шайлоо жолу менен тандалып, кыргыздардын өздөрүнөн дайындалышкан. Бул кызматтарга падышалыктын колониалдык саясатына каршы болбогон 25 жаштан жогорку эркек адамдар дайындалууга укуктуу болушкан. Карапайым калк шайлоого добуш жеткире турган он башы, элүү башы деген өкүлдөрү аркылуу гана катышышкан. Бирок, иш жүзүндө эл уруу-урууга, урук-урукка бөлүнүп, кимдин тууган-туушканы атаандашыныкынан көбүрөөк жана күчтүрөөк болсо, ошол кызмат алган (Сапаралиев 2004: 9-15).

1886-жылдан 1891-жылга чейин Жетисуу облусунун аскер губернатору шайлоо өткөрбөстөн, болуштарды жана айыл бийлерин өз тандоосу менен дайындоого укуктуу болгон (Сапаралиев 2004: 9-15). Бул мезгилде кээ бир болуштар мөөнөтүнөн мурда кызматтан бошотулуп, алмаштырылгандыгын байкоого болот. Мисалы, 1887-жылы Бөлөкбай болуштугунда Корчу уулу Сулаймандын ордуна Өтөгөн уулу Кондубай, Багыш болуштугунда Кален уулу Кураманын ордуна Андаш уулу Молдокан, Талкан болуштугунда Байтык уулу Байсалдын ордуна бир тууганы Абдрахман, Тынай болуштугунда Кудаяр уулу Сооромбайдын ордуна анын уулу Дүр Сооромбаев дайындалган. Көрүнүп тургандай, кыргыз уруулары майда болуштуктарга бөлүнгөндөн кийин, ар бир болуштуктагы бийликти укумдан тукумга мурастай турган кландар пайда болгон. 1891-жылы Токмок уезди *Пишпек уезди* болуп өзгөрүп, анын борбору Токмоктон Пишпек шаарына көчкөндүгү маалым (Кубатова 2022: 30-31). Андан кийин да болуштуктардын майдаланып, көбөйүүсү жана болуштуктарда ак сөөк манаптардын бийлигинин сакталуусу улана берген. Мисалы, 1915-1916-жылдары Чүй өрөөнүндөгү эле кыргыздарга таандык болуштуктардын саны жыйырмананын тегерегинде болгон (Сельско-хозяйственный... 1916: 10-11).

Ага карабастан, расмий мамлекеттик кызматта орду болбосо да, кыргыздардын ичинде болуштан да таасирлүү манаптар болгон. Кыргыздарда манаптардын таасири күчтүү болгондугу жөнүндө Г.Загряжский минтип белгилейт: *«анча-мынча учурду гана эске албаганда, онбашыдан болушка чейинки бардык кызматтарга адамдар шайланбай эле, дайындалышат, бирок орус администрациясы тарабынан эмес, уруу башчылары тарабынан»*. Ал мисал катары Кетмен-Төбөдө Рыскулбек Нарботин, Борукчу болуштугунда Шамен Куттуксейитов, Темирболот болуштугунда Төрөгелди баатырдын небереси Бектен дегендер болуштардан да таасирлүү болушкандыгын, болуштук кызматка алардын жигиттери отуруп жаткандыгын айткан (Загряжский 1871: 7). Мындай абал XX кылымдын башына чейин сакталып келгендигин билебиз. Мисалы, манап Шабдан Жантаев болуштук бийликке тиешеси болбосо да, расмий эмес уруу башчы катары кадырлуу болуп келгендиктен, анын уулу Мөкүш 1916-жылдагы көтөрүлүштө чүйлүк кыргыздар тарабынан хан шайланган (Солтоноев 1993).

Корутунду

XIX кылымдын 60-жылдары Орусия империясына каратылган Чүй өрөөнүндөгү солто уруусунун башындагы Байтык Канаев жана тынай уругун башкарган Жантай Карабеков өз ордуларында калтырылып, аларга ага-манап деген титул берилген. Бирок, 1867-1868-жылдардагы административдик реформадан кийин Жетисуу облусуна болуштук система киргизилип, Токмок уездиндеги солто уруусу 4 болуштукка, ал эми тынай уругу 2 болуштукка бөлүнгөн. Болуштуктарды башкаруучулар үчүн ар дайым 3 жылдык мөөнөткө шайлоолор өткөрүлүп турса да, мурунку манаптар жана алардын туугандары менен уулдары гана шайлоодо жеңүүчү болуп, болуш болуп дайындалып турушкан.

Жаңы болуштуктардын түзүлүүсүнө биринчи иретте урук ичиндеги атаандашкан кландардын бийлик талашуулары жана аны ийгиликтүү пайдаланган колониялдык саясат себеп болгон. Ошол себептен солто уруусунун талкан уругу эки болуштукка бөлүнүп, Багыш болуштугунда момокон тукуму, ал эми Талкан болуштугунда жамансарт тукуму үстөмдүк кылган. Кийин булардын ар бири экиге, үчкө ажырап кете бергендигин көрөбүз. Солто уруусунун бөлөкбай уругу да экиге ажыратылып, Солто (Аламүдүн) жана Бөлөкбай

болуштуктары уюштурулган. Булардын бардыгы солтолордун мурунку лидери болгон Байтык Канаевдин таасирин азайтып, солтолордун биригүүсүнө жолтоолук кылган. Натыйжада, 80-жылдарга карата солто уруусу 6 болуштукка, тынай уругу 2 болуштукка ажырап, Чүй өрөөнүндө ушундай 8 болуштук пайда болгон: Карабалта, 2-Багыш, Сокулук, 3-Талкан, Аламүдүн, Бөлөкбай, Тынай жана Сарыбагыш болуштугу.

Адабияттардын тизмеси

1. Бала Айылчы санжырасы. Жусупов К. ж.б. (ред.). 1994. Кыргыз санжырасы. Бишкек: Ала-Тоо. 287 б.
2. Борубашов Б.И. 2008. «Кыргызстан в системе государственного устройства и управления Российского государства». Вестник КРСУ. Том 8. № 2. Бишкек: КРСУ. Стр. 109-116.
3. Волости и населенные места 1893 года. 1895. Семиреченская область. Выпуск 7. Санкт-Петербург.
4. Джамгерчинов Б. 1959. *Присоединение Киргизии к России*. Москва: Издательство социально-экономической литературы. 435.
5. Джамгерчинов Б. 1966. *Очерки политической истории Киргизии XIX века*. Фрунзе: Кыргызстан. 429.
6. Загряжский Г. 1871. «Заметки о народном самоуправлении у кара-киргиз». Туркестанские ведомости. №2. Ташкент.
7. Кубанычбек у. Н. 2023. «Болуштук жана болуштук башкаруу: XIX к. аягы – XX к. башы (Кыргызстандын түштүк аймактарынын материалдарынын негизинде)». Вестник ОшГУ. №4. Ош: ОшМУ. 47-60-б. DOI: 10.52754/16948610_2023_4_6. EDN: ИНКQAV.
8. Кубатова А.Э. Бикбулатова А.Р. (ред.). 2022. *Татарское просветительство и реформаторское движение в Кыргызстане (конец XIX – начало XX века)*. Казань: АН РТ. 203.
9. Материалы по киргизскому землепользованию. 1911. Сырь-Дарьинская область. Аулиеатинский уезд. Том 1. Ташкент: Типо-Литография В.М.Ильина.
10. Молдо Кылыч. *Чүй баяны*. Жыйнакта: Мурас. Абдылдаев М.К. (түз.). 1990. Фрунзе: Кыргызстан. 448 б.
11. Обзор Семиреченской области за 1907 год. 1908. Верный.
12. Очерки по истории Киргизской ССР. 1952. Часть 1-я. – Фрунзе.
13. Публикации по Семиреченской области и Кулджинскому району. 1874. №18. Верный.
14. Публикации по Семиреченской области и Кулджинскому району. 1875. №2. Верный.
15. Публикации по Семиреченской области. 1871. №20. Верный.
16. Публикации по Семиреченской области и Кулджинскому району. 1882. №40. Верный.
17. Публикации по Семиреченской области и Кулджинскому району. 1880. №24. Верный.
18. Сапаралиев Д. 2004. «Система управления кыргызов в составе Российской империи 1855-1917 гг.». *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. № 6 (12). Стр. 9-15.
19. Сельско-хозяйственный обзор Семиреченской области за 1915 год. 1916. Вып. 7. Верный.
20. Семиреченские областные ведомости. 1885. №21. Верный.
21. Семиреченские областные ведомости. 1885. №24. Верный.
22. Семиреченские областные ведомости. 1887. №192. Верный.

23. Семиреченские областные ведомости. 1888. №44. Верный.
24. Семиреченские областные ведомости. 1891. №22, 39. Верный.
25. Семиреченские областные ведомости. 1889. №43. Верный.
26. Маев Н.А. (ред.). 1872. *Ежегодник: Материалы для статистики Туркестанского края*. Вып.1. С-Петербург: Типография К.В.Трубникова. В сборнике: Межов В.И. (сост.) 1873. Туркестанский сборник. Том 59. Санктпетербург: Министерство путей сообщения.
27. Сыдыков О., Карасаев Х. (ред.). 1990. *Тарих кыргыз Шадмания: Кыргыз санжырасы*. Фрунзе: Кыргызстан. 112 б.
28. Сыдыков О., Кожобеков М.Ч. (ред.). 2014. *«Мухтасар тарих Кыргызиа», «Тарих кыргыз Шадмания»*. Бишкек: Турар. 318 б.
29. Солтоноев Б., Жапиев Ж. (ред.). 1993. *Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер*. Бишкек: Учкун. 224 б.
30. Тагайбекова А. 2013. *«История административно-территориального деления Кыргызстана до 1917 года»*. Наука и новые технологии. № 6. Стр. 71-74-б.
31. Төрөкан у. Э. 1996. *Кыргыздын кыскача санжырасы*. 2-китеп. Бишкек: Учкун. 224 б.